

СОЊА РАДИВОЈЕВИЋ

Етнографски институт САНУ, Београд

sonja.radivojevic@ei.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-8381-6077>

Чекајући (нову) нормалност: дигиталне технологије, блискост и праксе бивања заједно током пандемије ковида 19 у Србији*

Почетком 2020. године глобална заједница суочила се са драматичним колапсом свакодневног живота услед пандемије изазване појавом новог корона вируса. Свеопште промене у сфери јавног и приватног живота довеле су до слома рутине и ритма свакодневице какву смо до тог тренутка познавали, уводећи нас у раздобље такозване *нове нормалности*. Као једна од главних карактеристика живота у новој нормалности наметнуо се захтев за физичким дистанцирањем и смањењем физичких контаката, односно физичком изолацијом. У овим условима, приметно је да дигиталне технологије постају основни елемент и спона успостављања и одржавања друштвених веза у сложеној мрежи људске друштвености, прожимајући све наше социјалне односе и интеракције. Имајући то у виду, у овом раду, ослањајући се на етнографију у методолошком погледу и материјално оријентисану онтологију у теоријском погледу, настојаћу да анализирам и представим промене у праксама друштвеног повезивања, односно начине на које се блиске друштвене везе (породичне, пријатељске и партнерске) и нове друштвене праксе и

* Чланак је настао као резултат рада у Етнографском институту САНУ за који је средства обезбедило Министарство науке, технолошког развоја и иновација Уговором о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2024. бр: 451-03-66/2024-03/ 200173, од 5. 2. 2024.

ритуали, повезани са интензивнијом употребом дигиталних технологија у условима нове нормалности, међусобно конституишу. Нова нормалност се у овом раду перципира као период неизвесности и континуираног чекања, при чему чекање не представља облик *нечињења* (doing nothing), већ је схваћено као активност, као време испуњено низом различитих понашања и емоционалних реакција, обликованих променама услова у којима се људи навикавају да живе, стварајући нове праксе и рутине, док се дигиталне технологије сматрају интегралним и равноправним елементима друштвених веза и светова, те активним и испреплетаним компонентама свакодневног живота.

Кључне речи: дигиталне технологије, блискост, нова нормалност, пандемија, свакодневица

Digital Technologies, Closeness, and Practices of Being Together in the Context of the New Normal in Serbia

At the beginning of 2020, the global community faced a dramatic collapse of everyday life due to the pandemic caused by the emergence of a new coronavirus. The widespread changes in both public and private life led to the breakdown of routines and rhythms of daily life as we knew them, ushering us into a period known as the *new normal*. One of the main characteristics of life in the new normal has been the requirement for physical distancing and the reduction of physical contacts, or physical isolation. Under these conditions, it has become noticeable that digital technologies have become the primary element and link for establishing and maintaining social connections within the complex network of human sociability, permeating all our social relations and interactions. With this in mind, in this paper, relying on ethnography from a methodological perspective and materially oriented ontology from a theoretical perspective, I will attempt to analyze and present the changes in practices of social connection, specifically the ways in which close social ties (family, friends, and partners) and new social practices and rituals, associated with the increased use of digital technologies under the conditions of the new normal, mutually constitute each other. In this paper, the new normal is perceived as a period of uncertainty and continuous waiting, where waiting is not seen as a form of doing nothing, but rather as activity, as a time filled with a range of different behaviors and emotional reactions, shaped

by the changing conditions in which people adapt to live, creating new practices and routines in the process, while digital technologies are considered integral and equal elements of social connections and worlds, as well as active and intertwined components of everyday life. This work is based on part of the material collected during field research conducted for the purpose of writing a doctoral dissertation.

Keywords: digital technologies, closeness, new normal, pandemic, everyday life

УВОД¹

Почетком 2020. године до нас су спорадично стизале информације о катастрофама које су бележене широм света. На кајрону информативног програма медијске мреже *France 24*, који сам пратила онлајн, 3. јануара, као главне, пренесене су вести о тензијама у Ираку и Сирији, рату у Либији и аустралијским пожарима који су већ неко време буктали. Тих дана је тек понегде искрсавала вест о новопримећеној респираторној инфекцији у Кини, не наговештавајући догађаје и промене које ће уследити и убрзо постати главни наслови у светским и домаћим медијима. Уз растућу забринутост наредних недеља, већ крајем јануара исте године преправиле су нас драматичне сцене закључавања милиона становника урбаних средина кинеске провинције Хубеј у своје домове, људске прилике потпуно покривене заштитном одећом и застрашујуће поруке које су нам упућиване са различитих екрана. Ове узнемирујуће *галее* слике постале су нам искуствено блиске када се, означен као високозаразна болест респираторног система узрокована новим вирусом, почетком марта 2020. године, ковид 19 глобално раширио и приближио нам се, узрокујући једну од најдубљих јавних здравствених криза нашег времена – пандемију изазвану појавом новог корона вируса (Matthewman & Nippatz 2020, 675 нав. према Stajić, Žikić & Pišev 2021, 594).

Како се у доступним званичним изворима наводи, хронолошки, 31. децембра 2019. године Светска здравствена организација (СЗО) примила је обавештење о појави епидемије упале плућа непознатог порекла у граду Вухану, да би већ 7. јануара 2020. нови патоген био

¹ Рад је настао на основу дела материјала прикупљеног током истраживања изведеног за потребе израде докторске дисертације *Блискост у свету дигиталне повезаности: ка концептуализацији породичних, пријатељских и партнерских веза у Србији*, које је трајало од октобра 2020. до априла 2022. године, и ослањањем на основни теоријски оквир којим сам се служила у дисертацији. Овом приликом захваљујем се свим саговорницама и саговорницима који су издвојили време за разговоре током неизвесних пандемијских дана, и делили своја искуства.

идентификован. Растући број случајева заразе довео је до тога да се крајем јануара степен узбуне подигне на највиши ниво, када је СЗО епидемију окарактерисала као јавно здравствену претњу од међународног значаја, а потом, са даљим растом броја пријављених случајева, не само у Кини, већ и у 114 земаља широм света и више од 4000 смртних случајева, 11. марта 2020. генерални директор ове организације прогласио је почетак пандемије.² Тако је средином марта 2020. године на карти света уцртано више жаришта до тада непознате заразне болести.

Говорећи о Србији, према званичним подацима Завода за јавно здравље, први случај инфекције новим корона вирусом званично је регистрован 6. марта 2020. године.³ У наредним данима, спорадично су се појављивали нови случајеви, а стрепња и анксиозност расле су међу људима заједно са бројевима и застрашујућим извештајима. У тим тренуцима било је јасно да домаћа, као ни глобална заједница нису адекватно припремљене за овај *goiaħaj*, те је одговор на новонасталу ситуацију постало прибегавање познатим противепидемијским мерама. Поучени искуствима претходних епидемија заразних болести, препоруке упућене становништву огледале су се у редовном и темељном прању руку, ношењу заштитне маске, избегавању додиривања лица – очију, носа или уста, као и придржавању респираторне хигијене.⁴ Уз све то, главни захтев односио се на физичко дистанцирање и смањење физичких контаката, односно физичку изолацију, због чега је један од основних механизма прекидања ланца заражавања постало такозвано *закључавање* становништва и читавих градова (енгл. lockdown). У српском контексту оно је оличено у увођењу готово тромесечног ванредног стања, почевши од 15. марта 2020. године,⁵ а које су пратиле повремене или потпуне, некада и вишедневне, мере забране кретања за све становнике или одређене групе.⁶

² <https://www.who.int/europe/emergencies/situations/covid-19> (приступљено: 19. 5. 2024).

³ <https://covid19.rs> (приступљено: 19. 5. 2024).

⁴ <http://www.izjzv.org.rs/?lng=lat&cir=0&link=3-17-2325> (приступљено: 10. 3. 2022).

⁵ <https://www.srbija.gov.rs/vest/451323/proglaseno-vanredno-stanje-na-teritoriji-citave-srbije.php>; http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/akta_procedura/2020/530-20%20lat.pdf (приступљено: 19. 5. 2024).

⁶ <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/naredba/2020/34/1/reg>; <https://www.paragraf.rs/koronavirus/strucni-komentari/ogranicenje-kretanja-zabrana-okupljanja.html> (приступљено: 20. 12. 2022).

Суочавањем са овим свеопштим колапсом јавног и приватног живота и сламањем рутина и ритма какве смо до тог тренутка познавали, живот се почео одвијати у условима такозване *нове нормалности*. Нови животни контекст изискивао је успостављање нових практичних одговора на макро и микро плану, те прилагођавање и сналажење у датим околностима. Остајање код куће и ултимативни захтев за ограничавањем (па и потпуним избегавањем) контаката и одржавањем физичке дистанце од најмање два метра, за оне за које је то било могуће,⁷ претворило је дом не само у животни, већ и у радни простор (в. Mitrović 2021), теретану, или учионицу. Истовремено, ово повлачење у домове, у које се слио и у којима се одвијао готово целокупан живот, праћено је општим затварањем свих неесенцијалних објеката или скраћивањем радног времена, забраном окупљања у јавним затвореним просторима и ограничавањем броја људи који могу бити заједно на отвореном. Помешане са страхом и мањом или већом личном одговорношћу, ове забране учиниле су да друштвеност и друштвени живот постану један од животних аспеката дубоко погођених променама које је донела пандемија. Под императивом бриге, сигурности и физичког здравља људи су почели да стрепе не само једни за друге већ и једни од других.

Међутим, упркос томе, потреба за блискошћу и *бивањем заједно* у овом периоду није нестала, већ је, чини се, била још израженија. Недостатак физичког присуства и блискости морао је бити надомештен на неки начин, те су у овим новим околностима, дигиталне технологије, које су већ готово две деценије дубоко уткане у праксе наше свакодневице, спонтано добиле нову димензију и значај. Уз сва ограничења и недостатке, на њих је у овом контексту *бачено* ново светло које је указало да су дигиталне технологије постале неизоставни елемент и спона успостављања и одржавања веза и блискости, прожимањем готово свих наших социјалних односа и интеракција. Превазилазећи просторне и временске оквири, дигиталне технологије омогућиле су блискост на даљину, одржавање друштве-

⁷ Иако је велики број људи своју делатност могао да обавља од куће, издвојена су такозвана есенцијална занимања и есенцијални радници који су морали да буду физички присутни на својим радним местима, односно да одлазе свакодневно на посао, излажући се опасности, често без адекватне опреме. То су, пре свега, били запослени у здравственом систему, индустрији, продаји и достави, транспорту, нези и бризи (...) који су се налазили на *првој линији* сусрета са вирусом, неопходни за функционисање система <https://covid19.ca.gov/essential-workforce/> (приступљено: 12. 3. 2022).

них веза живим, поновно повезивање са људима, и стварање нових пракси и рутина друштвеног повезивања у условима живота и свакодневице које је креирала *нова нормалност*.

Имајући то у виду, у овом раду, ослањајући се на грађу прикупљену етнографским истраживањем тј. различитим техникама разговора, посматрањем и учествовањем, настојаћу да представим и анализирам промене у праксама друштвеног повезивања, односно начине на које се блиске друштвене везе (породичне, пријатељске и партнерске) и нове друштвене праксе и рутине, повезане са интензивнијом употребом дигиталних технологија у условима нове нормалности, међусобно конституишу. У овом раду нова нормалност се перципира као период неизвесности и континуираног чекања, при чему чекање не представља облик *нечињења* (doing nothing), већ је схваћено као *активност*, као време испуњено низом различитих понашања и емоционалних реакција, обликованих променама услова у којима се људи навикавају да живе, стварајући нове праксе и рутине (Ehn & Löfgren 2010, 16), док се дигиталне технологије разумеју као интегрални и равноправни елементи друштвених веза и светова, те активне и испреплетане компоненте свакодневног живота.

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ

Методолошки оквир истраживања и теренски материјал који користим за потребе писања овог рада почивају на квалитативним темељима, а главни истраживачки метод унутар њега јесте етнографија. Она у основи подразумева „учествовање у свакодневном животу људи током дужег временског периода, посматрање шта се дешава, и слушање шта се говори, и/или постављање питања у формалним и неформалним разговорима, као и прикупљање докумената и артефаката (...)“ (Hammerslay & Atkinson 2007, 3). Формалним, протоколним разговорима, епистоларним интервјуима-разговорима и препискама, које су у мањој или већој мери биле ограничене темама у припремљеном упитнику, обухваћено је двадесет саговорница и саговорника, који припадају генерацији миленијалаца,⁸ а неколико

⁸ Ослањајући се на теорију медијских генерација (Matović 2021), генерацији миленијалаца припадају особе рођене између 1981. и 1995/1996. године, која се формира око заједничког искуства коришћења нових медијских технологија какве су интернет, рачунари, Гугл, Википедија, прве интерактивне платформе и друштвене мреже, као и паметни телефони. Тако се употреба дигиталних технологија сматра једним од основних обележја ове генерације, означене и као дигитални

њих учествовало је и у накнадним, неформалним, спонтаним разговорима, или је са њима настављен такозвани продужени контакт на различитим платформама друштвених медија, док део грађе чини и велики број других, неформалних разговора, опажања и белешки, које сам уносила у свој истраживачко-теренски дневник.

У теоријском погледу, перципирајући дигиталне технологије као интегралне и равноправне елементе друштвених веза и светова, те активне и испреплетане компоненте света свакодневице и елементе материјалне културе, ослонила сам се на *материјално оријентисану онтологију* као ширу теоријску платформу, али и на концепте који потичу из студија материјалне културе и дигиталне антропологије. Материјално оријентисана онтологија (*material oriented ontology*) (Woodward 2020, 25) позиционира ствари као интегрални део друштвених веза и светова. Она полази од премисе да ствари нису пасивне и *грујоразредне*, како су представљене у оквирима натурализоване хуманистичке онтологије (*humanist ontology*), већ активне и испреплетане компоненте света свакодневице. Ипак, иако критикује хуманистички антропоцентризам и своју пажњу усмерава ка стварима, не значи да материјално оријентисана онтологија стварима замењује људе, већ овим померањем перспективе омогућава материјалном свету већу видљивост и укључује га у теоријска разматрања у својству релевантног чиниоца у оквирима света у којем живимо. Тако се прихватањем материјално оријентисаног онтолошког становишта удаљавамо од антропоцентризма не дајући приоритет искључиво људима или друштвеном, већ сагледавамо друштвене односе као симултано друштвене и материјалне, признајући стварима активности у материјализацији сопства и културе (Woodward 2020, 25). Овакав приступ стварима балансира улоге које имају људи и материјалност у сплету друштвених односа (Schatzki 2010; Salmond 2012), па оне више нису окарактерисане као пасивни објекти, већ, у зависности од теоријске нише у оквиру материјално оријентисаних приступа, могу бити схваћене и као живе, издржљиве, изненађујуће, изазовне или узбудљиве (Bennett 2010), или могу имати моћ деловања – дејственост (*agency*) (Gell 1998). Како су показали радови Бруна Латурса (Latour 1999; Latour 2005), Алфреда Гела

урођеници (*Digital natives*) (Prensky 2001), а као један од најпопуларнијих видова комуникације међу миленијалцима истиче се друштвено умрежавање кроз које се ствара осећај припадности заједници, повезаност и укљученост у дешавања друштвеног света.

(Gell 1998), Џејн Бенет (Bennett 2010) или Грахама Хармана (Harman 2010), ствари више не треба одбацити као инертне грудве које чекају да на њих реагују интелигентни, суверени људски агенти. То, пак, у овом случају не значи да ствари имају слободну вољу, или интенционалност у традиционалном смислу, већ да имају својства и могућности којима ко-обликују људску субјективност и активност (в. Roberts 2017). Схваћени на овај начин, као елементи друштвеног света, материјали, материјалност и материјалне конфигурације обликују односе узајамним деловањем са људима, и обрнуто (Miller 1987; Miller 2011), саучествујући у комплексном свету који делимо са њима, као и другим живим и неживим ентитетима, чинећи тако сложени, али не и увек кохерентни, хетерогени систем.

НОВА НОРМАЛНОСТ КАО ЧЕКАЊЕ

Нова нормалност, као синтагма која се појавила у јавном дискурсу са циљем да опише нови животни контекст, односно време непознате дужине трајања које наступа и у којем ћемо живети након појаве новог корона вируса (Stajić, Žikić & Pišev 2021, 950–951) није настала са овом пандемијом. Она се користи како би се описао период након неког преломног догађаја који има одређени трансформативни ефекат на различите аспекте друштва, какви су у прошлости били Први светски рат, терористички напад на Њујорк 11. септембра, економски трендови након финансијске кризе 2008. године и слични (Trifunović & Đorđević 2021b, 520–521). Означена као такав *изузетан догађај*, актуелна пандемија није само здравствена криза, већ она има и своје политичке, економске и социокултурне импликације на живот. Поставши свеобухватно стање које прожима све сфере друштва, у протекле три године различити аспекти нове нормалности, и она сама, описивани су, тумачени и објашњавани из различитих перспектива, како у глобалном, тако и у домаћем контексту, у тематским часописима, зборницима радова или индивидуално (нпр. Higgins 2020; Trifunović & Đorđević 2021a; Ristović 2021 и др.). Трагајући за објашњењем релевантним у оквирима овог рада, *чекање* (*га се враћимо пређашњем живоћу*) постало је прва асоцијација на нову нормалност.⁹

⁹ Наиме, понављајући се у разговорима, како у наративима саговорница и саговорника, тако и у наративима људи у мојој околини, и у различитим облицима и формулацијама, директно или индиректно („Чекам да ово прође“; „Једва чекам да...“; „Кад ово прође“), чекање је постало један од кључних појмова у овом периоду.

За моје саговорнице и саговорнике, припаднице и припаднике генерације млађих миленијалаца, који се готово једва сећају ратних догађаја током деведесетих година 20. века, а са кризом те деценије упознати су углавном само кроз наративе, криза изазвана пандемијом новог корона вируса прва је колективна криза које су били свесни. Суочени са озбиљнијим егзистенцијалним стрепњама, чекали су испред апотека трагајући за заштитним маскама, рукавицама и средствима за дезинфекцију које је било немогуће пронаћи, стајали у редовима супермаркета, дезинфиковали намирнице, и настојали да у томе помогну онима који нису у могућности да сами изађу. Док су са једне стране били блокирани страхом од непознатог, са друге стране било је неопходно наставити са свакодневним активностима, или их осмислити, и учинити живот у такозваној *новој нормалности* могућим, чекајући да све то прође.

Иако се као тема спорадично појављује од антике до данас, чекање је недовољно документовано, и на први поглед отпорно на анализе. Истраживачи заинтересовани за проучавање времена из перспективе друштвених и хуманистичких наука углавном су заинтересовани за друштвено специфичне формулације времена (радно време, слободно време, време у школи (...)), тј. време које има одређене карактеристике и функције (Gasparini 1995, 30), те насупрот таквом времену, временски међупростори, какво је у западном друштву *par excellence* чекање, остају ван истраживачког радара. Мада на први поглед делује пасивно и неделатно, чекање није инактивно. Оно представља сложену активност и обухвата различите нивое акција и деловања, због чега се сматра конститутивним елементом људске свакодневице (Ауаß 2020, 1–3). Као време проведено између неке одређене почетне тачке и очекиваног будућег догађаја, чекање није празан простор, већ улази у оквире друштвеног деловања, па тако не представља облик *нечињења* (doing nothing), те га, у контексту овог рада, треба разумети као време испуњено низом различитих активности, понашања и емоционалних реакција, обликованих променама услова у којима се људи навикавају да живе (Ehn & Löfgren 2010, 16).

Промишљајући о чекању, истраживачи су указали да оно може имати микровременски карактер (нпр. преузимање неке датотеке са интернета) или макровременски карактер (нпр. крај живота). Оно може бити добровољно, или чешће принудно, те према једној од типологија можемо разликовати три облика чекања: арбитарно чекање које је ненамерно, и дешава се у неким процепима догађања; функционално чекање које се дешава у различитим транзиционим периоди-

ма; и кризно чекање које често настаје у случајевима када долази до колективног слома, односно догађаја који не погађају само појединце, већ читаве заједнице (Götlisch 2016, 13f. нав. према Ауаß 2020, 8), а које је као такво значајно у контексту овог рада. У литератури се као такви догађаји препознају рат, временске непогоде, епидемије и пандемије заразних болести.¹⁰ Као и у примерима које нуде Били Ен и Орвар Лоф-грин, говорећи о ратној свакодневици, људи, суочени са актуелном пандемијом, уместо да прате познате навике, морају да импровизују константне одговоре на новонасталу ситуацију, без дугорочног планирања. У том стању измењене или окрњене нормалности, неопходно је успоставити нове праксе, рутине и ритуале (Ehn & Löfgren 2010, 119), што је био случај и са променама које је у свакодневни живот донела пандемија изазвана појавом новог корона вируса.

Премда су чекање кроз историју могли искусити сви и свуда, јер свако место може постати чекаоница, *кореографија* савременог чекања се неоспорно разликује од оне у ранијим епохама. Темпоралност модерности променила је општи однос према времену, те је убрзање времена нагласило заморност чекања, у чему је велики удео имао развој технологије. Доживљај и концептуализација времена мењале су се заједно са технолошким променама, па је примећено да технолошко убрзање *сабија* простор и интензивира искуства, које чекање, као такво, успорава и распршује (Schweizer 2008, 1). У објашњењу трансформација савременог доживљаја простора и времена које се доводе у везу са новим начинима повезивања уз помоћ дигиталних технологија у умреженом друштву, а које нуди Мануел Кастелс, прошлост, садашњост и будућност *сћајају се* у међусобној интеракцији образујући такозвани *простор шокова* и *безвременско време* (Castells 1999, 295), релативизујући границе између *тамо* и *овде* или *блиској* и *далекој*. У овом савременом контексту *светлости брзине* (the light of speed) (Virilio 2004, 121), чекање представља нелагодност јер глобално друштво у спречи са неолиберализмом (Harvi 2012) настоји да умањи и елиминише *убљење времена*, инсистирајући на ефикасности, брзини и планирању (Gasparini 1995, 39). Ипак, када је чекање неизбежно, према речима саговорница и саговорника, дигиталне технологије су ту да нам омогуће дело-

¹⁰ Из овог разлога не чуди што је управо једна од честих паралела на симболичком нивоу прављена између пандемије ковида 19 и рата. У говорима и обраћањима политичких званичника па и здравствених стручњака, вирус се често описује као *невидљиви нејријашељ*, а човечанство је у *рају* против њега.

вање ван физичких димензија и оквира у којима чекамо, чинећи то време продуктивнијим или учествујући у *убијању времена*, испуњавајући га различитим активностима, и у свакодневним и у ванредним околностима.

ДОК ЧЕКАМО: ДИГИТАЛНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ И НОВЕ ПРАКСЕ И РУТИНЕ БИВАЊА ЗАЈЕДНО¹¹

Интересовање за уобичајене и наизглед прозаичне праксе, рутине и ритуале свакодневног живота, и фокусирање на оне људе које колоквијално називамо *обичним*, као и на њихову свакодневицу, није непознато антропологији, напротив. Од класичних студија, каква је „Houses and House Life of the American Aborigines“ (Морган 1966),¹² преко Леви-Стросовог занимања за појам *кућних групова* (Lévi-Strauss 1982; Lévi-Strauss 1987) и Бурдијеовог приступа разумевању симболике кабилске куће (Bourdieu 1970), до савремених истраживања и питања којима се данас бавимо, животна свакодневица је ресурс из којег антрополози црпе сазнања како би формулисали теорије сродства, рода, друштвене организације, друштвене репродукције или промене (Horst 2012, 6; Moran 2011, 30–31). Иако се на први поглед комплексни процеси попут модернизације, урбанизације, глобализације, и у овом случају промена изазваних пандемијом ковида 19, одигравају *сиола* и на макронивоу, оне нису једносмерне. Начини на које се промене инициране њима рефлектују на свакодневицу, а тиме и на приватну сферу и домаћи простор, у великој мери доприносе разумевању савремених друштвених, економских и политичких односа и процеса, а у њиховом мапирању значајно место заузима детектовање и праћење микрорутине, пракси и ритуала свакодневног живота. Све ове уобичајене и репетитивне праксе, које највећим делом неопажено учествују у изградњи густог ткања друштвеног живота и односа, стварају оно што се у одређеном друштву препознаје и осећа као његова нормалност (Erdei 2021, 133). Тако домаћи простор, или дом, постаје место испољавања промена које повратно, у дијалектичком про-

¹¹ Синтагма *being together*, као један од кључних појмова у литератури о друштвеним везама нема усвојен превод на српски језик. Иако би адекватан превод могло бити *заједништво*, у овом случају налазимо да је значењу које придајем ближа синтагма *бивање заједно*.

¹² Како ово дело Луиса Хенрија Моргана, које се бави кућама и животом код куће америчких Аборигина, није преведено на српски језик, наслов је дат у оригиналу.

цесу међусобног конституисања (Miller 1987), мењају шири контекст свакодневице.

Инкорпорирањем у домаћи простор и праксе живота код куће, процесима објектификације и конверзије, нове медијске технологије, као и оне аналогне, попут радија и телевизије које су им претходиле, постале су нормалан и прихваћен део свакодневног живота, припитомивши се (Silverstone 1994; Horst 2012, 62). Након дводеценијског прожимања наше свакодневице, употреба дигиталних технологија је данас натурализована, те оне учествују у конструисању инфраструктуре и ритма свакодневног живота, пратећи га, утичући тако посебно на промене у начинима повезивања и окупљања (Tacchi 2002; Wilk 2002). Ове праксе постале су интензивније и есенцијалне за успостављање и одржавање друштвених веза, те стварања осећаја заједништва и блискости у контексту нове нормалности у претходне три године, како за млађе генерације, које са њима расту и живе, тако и за оне старије, које се на њих тек навикавају, прилагођавају им се и уче да их користе.

Издвојивши се као један од кључних елемената који учествује у конструисању, неговању и обликовању блискости и праксама бриге у савременом друштву, у редовним, али и *ванредним* околностима, каква је пандемија ковида 19, дигиталне технологије су пружиле могућности за нове начине практиковања друштвених веза али и перципирања простора и времена. Иако су савремене мере превенције и заштите на почетку пандемије, пре развоја вакцине и њене шире примене биле не много различите од оних у 19. веку (в. Mandić 2020, 678–679; Mandić & Trifunović 2023, 166–168), значајна разлика између ове и претходних пандемија огледала се управо у томе што данас поседујемо технолошке алате помоћу којих савладавамо простор и време чинећи њихове границе флуиднијим, док у контексту друштвеног повезивања, блискости и *бивања заједно* (being together), надокнађујемо одређене недостатке и изгубљену нормалност, стварајући нову. Тако су готово све саговорнице и саговорници истицали да су захвални што живимо у добу у којем постоје дигиталне технологије – интернет, рачунари, мобилни телефони, те да би време затварања, карантина и физичког дистанцирања – *чекања да њрође*, било много теже подношљиво, а за неке и незамисливо без ових уређаја. Нашавши се у ситуацији где су ствари измакле нашој контроли, и где смо једино могли чекати оно што прижељкујемо (Hage 2009, 2), а то је повратак у живот који смо сматрали *нормалним*, било је неопходно створити нову нормалност, и испунити активностима живот изненадно успореног темпа.

Упутивши на чекање као делатну и конститутивну активност у новим околностима, саговорнице и саговорници су конструисање нове нормалности доводили у везу са употребом дигиталних технологија. Од буђења до одласка у сан, било да су живели сами, са партнерима или да су животни простор делили са породицом или делом породице, различити уређаји су постали незаобилазни елементи њихове измењене свакодневице и живота код куће, али и главни канал комуникације и социјализације. Тридесеттворогодишња саговорница, нерадо се присећајући својих првих пандемијских и карантинских дана, каже да је време проводила уз телефон тако што би проверила вести и *бројеве* за тај дан,¹³ а потом почела да планира активности у сврхе преживљавања, попут одласка у набавку, или дезинфекције ствари и куће, које су је чиниле јако анксиозном.

Пошто живим сама, када обавим те активности у сврху преживљавања, зовем породицу и пријатеље, и онда сам цело поподне на видео-позиву или се дописујем. Само се људи смењују. Понекад успемо да нађемо неку другу тему, и детоксикујемо се од вести и короне, али се увек некако тиме заврши сваки разговор.

На сличан начин и друге саговорнице и саговорници описују своје прве пандемијске дане. У складу са препорукама упућеним становништву и захтевом који се односио на физичко дистанцирање и смањење физичких контаката, односно физичку изолацију, људи су постали много упућенији на своје дигиталне уређаје, па тиме и свеснији њиховог постојања. Како су наводили, саговорнице и саговорници су у првим данима пандемије бивали привезани за своје мобилне телефоне и рачунаре како би се информисали, с једне стране, док су са друге стране имали потребу да остану у контакту са драгим и блиским људима јер је пандемија многе од њих раздвојила, или им је онемогућила сусрете. Тако је пандемијско чекање и конструисање нове нормалности осим активностима као што су дељење рецепата, кување, учење нових вештина и различити видови бриге о сопству (в. Milanović 2021) испуњено и друштвеним активностима и бригом о другима и за друге, са којима су уређаји постали једина веза. Тога

¹³ Током пандемије корона вируса више пута у току дана, у оквиру вести и информативног програма, објављивани су подаци о броју тестираних и позитивних пацијената на ковид 19, као и о броју преминулих, а грађани су ове податке пратили како би имали слику епидемиолошке ситуације.

се присећа и тридесетједногодишња саговорница која живи са партнером, док јој остатак породице живи у различитим деловима града:

Што се тиче локдауна, ми смо тад сви некако били распарчани. Ујак се враћао са скијања у иностранству, једва су га пустили, и онда смо морали, пошто нисмо знали да ли је заражен или не, да ослободимо стан у којем живе мама и тата. Он је био тамо. Мама је отишла код баке и деке, а тата је био код сестре у стану. И то је била добра подела јер је тако у свакој кући онда постојао смартфон, тј. могућност да сваког путем видео-позива и видиш. После се ујка вратио у свој стан, а мама и тата кући, али што се тиче комуникације, WhatsApp позиви су били свакодневни.

Двадесетдеветогодишња саговорница која је пак живела са родитељима и стрепела више за њих него за себе, била је у својеврсној самоизолацији. Она је била та која је одлазила у *сиољни свећ*, у наставку, а онлајн је комуницирала не само са пријатељима, већ и са родитељима, са којима је делила животни простор:

На почетку сам доста времена проводила на телефону. Пошто живим са родитељима, са њима сам се сретала по кући, али се дешавало да седим у соби и онда размењујемо поруке и информације, као и са пријатељима, са којима сам се дописивала по цео дан. Није то неко смислено дописивање, више коментари, мимови и слично. И размена информација – где могу да се нађу алкохол, маске, рукавице... И брашно (смех). Више као неки осећај дељења, било чега, да знаш да ниси сам, и да смо сви у овоме.

Ово и слична сећања на пандемијску свакодневицу, осим што указују на значај дигиталних технологија у конструисању свакодневице у новом, успореном темпу живота, потврђују тезу теоретичара савременог друштва, склоних да блискост лоцирају у сферу дома или приватну сферу асоцирајући је са блискошћу малих, интимних група које стоје насупрот безличних институција државе у јавној сфери (Bray 2008, 155). Блискост се тако односи на природу и динамику емоционалних односа између појединаца унутар приватне сфере, у којој се процватом дигиталних технологија и развојем материјалне и дигиталне инфраструктуре стварају нови облици интимности, праксе блискости и бивања заједно. Те блиске, ограничене групе саговорнице и саговорници су доживљавали као сигурна места, којих

је у пандемијској свакодневици било све мање. Како је време одмицало, осим свакодневне комуникације, *на екрану* су се почели организовати и различити *йосебни* догађаји као што су рођенданске прославе или обележавање празника, што је омогућавало породицама да и даље деле важне тренутке и одрже осећај заједништва и повезаности, стварајући нову нормалност у периоду чекања.

Своја искуства поделила је четрдесетједногодишња саговорница:

Правили смо рођендане, квизове, славили Нову годину и Божић, као и Ускрс преко Zoom-а, са родитељима и сестрама. Било је занимљиво свима, и много нам је олакшало тај период. Деца су се на тим окупљањима боље сналазила. Наше искуство је да је разговор ишао мало теже (два пара баба и деда и четири породице с малом децом) али су квизови и игре били врло забавни.

Сумирајући наративе приметила сам да су саговорнице и саговорници у овим новим околностима у оквиру блиских кругова настојали да створе *осећај нормалној живој*а чинећи чекање активним, тј. испуњавајући га комуникацијом на дневном нивоу, пружањем практичне и емоционалне подршке и различитим видовима бриге, кроз свакодневне праксе, ритуале и гестове пажње, размену информација и садржаја. Поред ових видова синхроног бивања заједно, на екранима различитих уређаја као што су мобилни телефони, преносиви рачунари, таблети, допуњени слушалицама, и на различитим платформама и апликацијама попут *WhatsApp*-а, *Viber*-а, *Messenger*-а, *Zoom*-а, *Skype*-а, који су подразумевали видео-позиве, уочени су и облици асинхроног бивања заједно. Они обухватају размену текстуалних порука, гласовних порука, мимова (*meme*), фотографија и других садржаја, стварајући суптилнији осећај повезаности и међусобне бриге, те свакодневне нове рутине, праксе и ритуале, какви су праћење вести и упутстава за живот, од здравствених савета до информација о доступним услугама, као и бројке о тестираним, новозараженима и преминулима, до оних мање узнемирујућих попут испијања кафе на апликацијама попут *Zoom*-а, *Skype*-а, или видео-позива на свим платформама које нуде ту могућност. Како су истраживања размењиваног дигиталног садржаја у домаћем контексту показала (Antonijević & Banić Grubišić 2021; Ivanović Barišić 2023) у овом периоду развио се и посебан облик фолклора, назван *короналор* (Banić Grubišić 2022, 96), који обухвата различите фолклорне облике, настале као одговор на дату кризу, који су се међу млађим

генерацијама најчешће јављали у виду мимова (Banić Grubišić 2022, 104–106). Ова дигитална средства омогућила су одржавање емоционалне повезаности и осећаја блискости, пружајући подршку у периодима изолације и стреса.

Насупрот свим променама, остати у контакту и *бити заједно* на иновативне начине постало је императив у пандемијској свакодневици, што је утицало да све дигиталне платформе забележе повећану употребу током 2020. и 2021. године. Коришћењем различитих дигиталних уређаја и друштвених медија и перформативним акцијама у полимедијском окружењу (Madianou & Miller 2012; Miller et al. 2016), који имају капацитет да генеришу и обликују емоције и праксе бриге, стваране су привремене структуре нормалности, са тенденцијом да постану дуготрајније и измене универзум блискости какав смо познавали пре пандемије. Свакодневне праксе и ритуали, који су постојали и раније, а који су подразумевали кретање, састајање и бивање заједно и дружење депоновани су у онлајн простор, образујући нове видове *заједничког присуства* (Costa et. al 2022) кроз коришћење различитих апликација друштвених медија, па се у новим околностима друштвено окружење и активности у свакодневном животу истовремено обликују и људским и дигиталним ентитетима.

Међутим, осим нових могућности, нове људско-технолошке констелације имају и своја ограничења, што је често реметило *хармонију чекања*. Двадесетседмогодишња саговорница уочава да је то тренутак када је популарност комуникације видео-позивом порасла, али она није увек била савршена у техничко-технолошком погледу.

Тад је почео да се развија тај неки однос видео-позива и комуникације преко видеа. То ми је било јако бизарно да се договарамо да пијемо нас четири кафу преко видео-чета. И онда немамо све добар интернет, а ја поготову, и онда тако „запуцава“ и нико ме не чује. Онда седим и гледам у људе и чекам да се „отпуца“...

Са сличним искуством суочио се и двадесетдеветогодишњи саговорник:

Правили смо дружења у смислу да сви седимо испред екрана и пијемо пиво и причамо, али ти групни позиви понекад баш и не функционишу јер немамо сви једнако стабилну мрежу и самим тим не можемо сви једнако да учествујемо у томе, тако да је понекад мало напорно.

Иако је у већини случајева ово успоравање комуникације било фрустрирајуће, у тренутку када су целокупни темпо живота и доживљај времена постали успорени, а дигитална повезаност безмало главна веза са светом и људима око нас, оно је постало прихватљивије. Поред тога, и други фактори, попут доступности уређаја, његове величине и покретљивости, од којих може зависити и степен приватности комуникације, дигитална укљученост и писменост, те индивидуалне комуникативне и комуникационе преференце особа које су са друге стране екрана, а што су саговорнице и саговорници често карактерисали као *ћић личност*и, *омејшале* су праксе друштвености. Тако су се једни радије опредељивали за размену текстуалних порука, слика, мимова или емотикона, док је другима више пријао разговор *уживо* или видео-позив. Истовремено, свима се дешавало да осете замор од комуникације, и привремено се дисконектују, нарочито како је време одмицало, а нови животни контекст се постепено претварао у нормалност и рутину. Оно што су сви почели да уочавају временом јесте недостатак физичког контакта, тј. додира, што је постало уочљивије у ситуацији када смо га, услед потпуне ослоњености на комуникацију на даљину, остали лишени.

ИЗМЕЂУ ДИГИТАЛНЕ И ФИЗИЧКЕ БЛИСКОСТИ

Када кажемо блискост, мислимо на преплитање људских живота и искустава, препуних тензија, контрадикција и неравнотеже моћи типичне за сваки облик реципроцитета, па се она може дефинисати као *облик сродности* који подразумева дељење простора, ствари, искустава и емоција, и резултира повезивањем међу појединцима (Gray 2008, 151). Данас, у дигитално повезаном свету, за разлику од претходних периода, када је за блискост била значајна физичка близина, блискост се гради и негује истовремено онлајн и офлајн. Подржавајући захтеве савременог света, и просторно-временску трансформацију (Castells 1999), при чему сужавају ове две кључне димензије људског постојања (Poster 1999, 166), савремене дигиталне комуникационе технологије омогућиле су убрзан начин повезивања и синхроно, као и одложено повезивање људи, што у претходним периодима није било лако оствариво, а у овом облику ни могуће. Развојем дигиталних технологија и њиховим припитомљавањем и натурализовањем, у последње две деценије дошло је до успостављања значајно другачијег осећања суседства, или још боље *суседскости*, које је све мање зависно од просторне блискости (Appadurai 1996, 26 нав. према Erdei 2008, 311).

Међутим, не треба занемарити чињеницу да блискост градимо од различитих материјала и различитим стиловима не само у онлајн, већ и у офлајн простору. Од своје појаве па све до данас, комуникационе технологије су један, али не и једини елемент у тој сложеној констелацији архитектуре блискости, које учествују у грађењу блокова повезивања, бриге, заштите и солидарности (Bray 2008, 152). Премда се, заплетена у свакодневицу, употреба дигиталних технологија у изградњи блискости често не промишља, већ практикује, формални и неформални разговори које сам водила у овом истраживачком контексту показали су да су временски вакуум током карантина и чекање да се вратимо пређашњем животу, односно живот у условима *нове нормалности*, у већини случајева мењали односе према блискости, али и према технологији, посредно утичући и на промене у рутинама, ритуалима и праксама бивања заједно, о чему четрдесетједногодишња саговорница закључује:

Пандемија је показала најјаче и најслабије карике технологије, зато што је она та која те информише и бомбардује на разне начине, даје дезинформације и информације. Омогућава ти да будеш повезан, али те истовремено дисконектује из неког аспекта живота.

Више саговорница и саговорника приметило је да пре пандемије нису размишљали о времену које проводе са другима на начин на који размишљају данас, као и да нису увиђали важност коју има физичка блискост, додир, гестикалација и телесност уопште. На то упућују и различите рефлексije о значају технологије и блискости на које сам наилазила током разговора вођених у почетној фази истраживања, током јесени 2020. и зиме 2021. године, када још увек нису све мере биле укинуте, и када је долазило до повремених затварања, и оних вођених касније, када се нова нормалност све више приближавала животу који смо познавали пре пандемије, уз задржавање неких елемената, док и они нису избледели. Са те дистанце две тридесетједногодишње саговорнице примећују:

Мислим да тек сад, кад су почели изласци и дружења, могу да приметим колико ми је то фалило а колико је недовољан био искључиво онлајн контакт (...). Мислим да је боље ишта него ништа, тако да у тренуцима кад физички контакт није могућ, може се одржавати пријатељство онлајн. Али као што сам више пута поновила, мени не може ништа да замени дружење уживо, *flow* у комуникацији и

осећања која буди присутност. Мислим да ме је то ова пандемија научила. Пре ње постоји могућност да бих била неодређена, да сам веровала да није битно да смо физички заједно, али сада дефинитивно то мислим.

У случају моје генерације, поготово у контексту пандемије и миграција, дигитална социјализација у великој мери успева да замени физичку, али не сме је искључити потпуно, и то, мислим, никад неће ни бити могуће.

У том смислу, иако смо направили разлику између физичке и социјалне дистанце, чије су значење у том контексту доносиоци одлука сматрали синонимним, па се и у медијима одомаћио израз социјално дистанцирање (Radulović 2021, 111), са данашњег хоризонта посматрања, физичка и социјална дистанца се донекле и преплићу. На основу промишљања о искуствима мојих саговорница и саговорника, може се закључити да у зависности од трајања физичког дистанцирања може доћи и до социјалног. Тако је пандемија многе односе *сīавила на шесī*, и послужила саговорницама и саговорницима да *исфилīрирају* своје односе и промисле са киме желе а са киме не да проводе време. Како је саговорница приметила:

Сви смо се много олењили током пандемије. Сви смо смањили контакте који нису неопходни, и много више бирамо с ким ћемо да попијемо кафу. Много више сам почела да ценим то време које проводим у сусрету са неким... Бираш с ким ћеш да имаш физички сусрет.

Тако је, како за припаднице и припаднике генерације миленијалаца, који су били моји саговорници, и за оне старије генерације које су се суочиле са новим облицима комуникације, ситуација у којој је дигитална социјализација постала примарна утицала на увиђање њених предности и откривање нових могућности, али и мањкавости. Раније су дигиталне праксе друштвености и ритуали блискости и бивања заједно дејствовали симултано са онима *лицем у лице*,¹⁴ чинећи те недостатке мање израженим или невидљивим, али у ситуаци-

¹⁴ Синтагма *лицем у лице* у литератури се користи како би се означили сусрети у физичком простору (Ћејко 2019, 15; Terkl 2020, 13).

цији која их је учинила елементарним за друштвеност и друштвени живот, постало је лакше идентификовати недостатке и мањкавости. На крају, непорециво је да ће, осим по трагичним исходима, пандемија ковида 19 бити неупитно довођена у везу са успоном дигиталних технологија и њиховом експанзијом како у пословном, тако и у приватном животу.

ЗАКЉУЧАК

Изненадно и наметнуто успоравање темпа живота услед пандемије ковида 19 инициране појавом новог вируса – измештање из савременог простор-времена, и чекање да се вратимо пређашњим навикама, ставило је на *паузу* све што је деловало немогуће да може стати. Та *пауза* и ми у њој мењали смо нашу свакодневицу, друштвене праксе и начин на који постојимо у свету, стварајући *нову нормалност*. Како сам показала, нова нормалност је у оквирима овог рада схваћена као чекање, које пак није дескриптивна и инактивна категорија, већ аналитичка и делатна – активна. Заснивајући анализу на етнографском материјалу и материјално оријентисаној онтологији као теоријској основи, те концептима потеклим из студија материјалне културе и дигиталне антропологије, идеја ми је била и да укажем на улогу дигиталних технологија као интегралних и равноправних елемената друштвених веза и светова, односно испреплетаних компонента свакодневног живота, фокусирајући се на њихову улогу у конструисању свакодневице у условима нове нормалности – нових пракси и рутине *бивања заједно*, неговања блискости, физичког дистанцирања и раздвојености које је диктирала пандемија.

На основу приказаног, приметно је да иако захваљујући савременим дигиталним технологијама имамо могућност одржавања друштвених веза живим, те успостављања и неговања блискости и осећаја заједништва, као и непрестане комуникације и повезаности, упућеност на искључиво дигиталну блискост већини као таква није довољна, барем када није добровољна. Ипак, у овим принудним и непредвиђеним околностима каква је пандемија ковида 19, упркос амбивалентним осећањима које размишљање о дигиталној блискости развија, немогуће је негирати *удобност* коју су дигиталне технологије многима пружиле, као и осећај дома, блискости, бриге, заједништва и солидарности, те посредно њихову улогу у промени доживљаја простора и времена, у чему су сви саговорници били саслушни. Премда нас је *бивање у чекању* научило да дигитално и физичко *бивање заједно* није идентично, у датим животним околности-

ма, у спрези активног чекања са дигиталним технологијама, настале су и развијале се нове праксе друштвености и начини на које можемо *бити заједно* на даљину, а неке од њих надживеле су тај период, постајући *нова нормалност* у постпандемијском периоду.

Литература

- Antonijević, Dragana & Ana Banić Grubišić. 2021. „Samo sapun Srbina spasava – humorističke po(r)uke o higijeni tokom KOVID-19 pandemije u Srbiji.“ U *Savremena srpska folkloristika IX. Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa održanog od 2. do 4. oktobra 2020. u Tršiću*, ur. Biljana Sikimić, Branko Zlatković & Marija Dumnić Vilotijević, 397–418. Beograd: Udruženje folklorista Srbije; Univerzitetska biblioteka Svetozar Marković; Loznica: Centar za kulturu Vuk Karadžić; Tršić: Naučno-obrazovno kulturni centar Vuk Karadžić.
- Ayaß, Ruth. 2020. “Doing Waiting: An Ethnomethodological Analysis.” *Journal of Contemporary Ethnography* 49 (4): 419–455.
- Banić Grubišić, Ana. 2022. „Koronator – O folkloru KOVID-19 pandemije u Republici Srbiji.“ *Antropologija* 22 (2): 95–117.
- Bauman, Zigmunt. 2009. *Fluidna ljubav*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bennett, Jane. 2010. *Vibrant Matter. A Political Ecology of Things*. Durham: Duke University Press.
- Bourdieu, Pierre. 1970. “The Berber house or the world reversed.” *Social Science Information* 9 (2): 151–170.
- Bray, Francesca. 2008. “Constructing Intimacy: Technology, Family and Gender in East Asia.” *East Asian Science, Technology and Society: An International Journal* 2 (2): 151–165.
- Castells, Manuel. 1999. *The Information Age: Economy, Society and Culture*. New Jersey: Blackwell Publishing Ltd.
- Costa, Elisabetta, Marc Esteve-Del-Valle & Barber Hagedoorn. 2022. “Scalable Co-presence: WhatsApp and the Mediation of Personal Relationships during the COVID-19 Lockdown.” *Social Media + Society* 8 (1).
- Čejko, Meri. 2019. *Superpovezani: internet, digitalni mediji i tehno-društveni život*. Beograd: Clio.
- Ehn, Billy & Orvar Löfgren. 2010. *The Secret World of Doing Nothing*. 1st ed. University of California Press.
- Erdei, Ildiko. 2008. *Antropologija potrošnje*. Beograd: XX vek.
- Erdei, Ildiko. 2021. „Elastičnost i otpor – svakodnevne prakse u tranziciji ka postkovid-19 realnosti.“ U *Svakodnevnica i društveni odgovori na epidemijske*

- krize 1914–2020, ur. Milan Ristović, 123–134. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Gasparini, Giovanni. 1995. "On Waiting." *Time & Society* 4 (1): 29–45.
- Gell, Alfred. 1998. *Art and Agency: An Anthropological Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Hage, Ghassan. 2009. "Introduction." In *Waiting*, Ghassan Hage, ed., 1–12. Melbourne: Melbourne University Press.
- Harman, Graham. 2010. "Technology, objects and things in Heidegger." *Cambridge Journal of Economics* 34(1): 17–25.
- Harvi, Dejvid. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran Publishing
- Higgins, Rylan. 2020. "Editor's Note." *Anthropology Now* 12 (1): 1 (Special issue An Anthropology of the COVID-19 Pandemic).
- Horst, Heather & Daniel Miller. 2012. *Digital Anthropology*. London: Berg.
- Ivanović Barišić, Milina. 2023. *SMS i Viber poruka: poruka za svakog i za svaku priliku*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Latour, Bruno. 1999. *Pandora's hope: essays on the reality of science studies*. Cambridge, Massachusetts.
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory*. Oxford New York: Oxford University Press.
- Lévi-Strauss, Claude. 1982. *The Way of the Mask*. Seattle. University of Washington Press.
- Lévi-Strauss, Claude. 1987. *Anthropology and Myth: Lectures, 1951–1982*. R. Willis, trans. Oxford: Basil Blackwell.
- Madianou, Mirca & Daniel Miller 2012. "Polymedia: Towards a new theory of digital media in interpersonal communication." *International Journal of Cultural Studies* 16 (2): 169–187.
- Mandić, Marina. 2021. „Viralna apokalipsa: diskursi širenja i zaustavljanja epidemije na primeru filmskih narativa o zombijima.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 69 (3): 675–687.
- Mandić, Marina & Vesna Trifunović. 2023. „Poslednji među zdravima: karantin kao kritika u dva apokaliptična narativa popularne kulture.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 71 (3): 159–178.
- Matović, Marijana. 2021. „Medijske generacije u Srbiji.“ *Etnoantropološki problemi* 16 (2): 459–490.
- Milanović, Nevena. 2021. „Imperativ 'brige o sebi' tokom pandemije kovida-19: prakse postizanja emotivnog i fizičkog blagostanja“. U *Kovid 19 u Srbiji* 20, ur. Bojan Žikić, 189–202. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Miller, Daniel. 1987. *Material Culture and Mass Consumption*. London: Blackwell.

- Miller, Daniel. 2011. *Tales from Facebook*. Cambridge: Polity.
- Miller, Daniel, Elisabetta Costa, Nell Haynes, Tom McDonald, Razvan Nicolescu, Jolynna Sinanan, Juliano Spyer, Shriram Venkatraman & Xinyuan Wang. 2016. *How the World Changed Social Media*. London: UCL Press.
- Mitrović, M. Katarina. 2021. „Rad od kuće: novi pristupi životnim prostorima tokom Kovid-19 pandemije.“ U *Kovid 19 u Srbiji 20*, ur. Bojan Žikić, 189–202. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Moran, Džo. 2011. *Čitanje svakodnevnice*. Beograd: XX vek.
- Morgan, Lewis Henry. 1966. *Houses and house-life of the American aborigines*. Chicago: University of Chicago Press.
- Poster, Mark. 1999. “Underdetermination.” *New Media and Society* 1 (1): 12–17.
- Prensky, Marc. 1996. “Digital Natives, Digital Immigrants.” *On the Horizont* 9 (5): 1–6.
- Radulović Lidija. 2021. „‘Fizička distanca’ vice versa ‘socijalna distanca’ u vreme pandemije – antropološki ogledi o društvenim i kulturnim praksama.“ U *Svakodnevnica i društveni odgovori na epidemijske krize 1914–2020*, ur. Milan Ristović, 109–122. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Ristović, Milan, ur. 2021. *Svakodnevnica i društveni odgovori na epidemijske krize 1914–2020*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Roberts, L. Jennifer. 2017. “Things. Material Turn, Transnational Turn.” *American Art* 2017 31 (2): 64–69.
- Salmond, Amiria. 2012. “Digital Subject, Cultural Objects. Special Issue Introduction.” *Journal of Material Culture* 17 (3): 211–228.
- Schatzki, Theodore. 2010. “Materiality and Social Life.” *Nature and Culture* 5 (2): 123–149.
- Schweizer, Harold. 2008. *On Waiting*. London: Routledge.
- Silverstone, Roger. 1994. *Television and Everyday life*. London: Routledge.
- Stajić Mladen, Bojan Žikić & Marko Pišev. 2021. „Šumovi u komunikaciji: „dvostruka obavezanost“ tokom epidemije kovida 19 u Srbiji.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 69 (3): 593–608.
- Tacchi, Jo. 2002. Radio Texture: Between Self and Others. In *The Anthropology of Media: A Reader*, Wilk, R & Askew, K, eds., 241–257. Oxford: Blackwell Publishers.
- Terkl, Šeri. 2020. *Obnovimo razgovor: Moć razgovora u digitalnom dobu*. Beograd: Clio.
- Trifunović, Vesna & Ivan Đorđević, ur. 2021a. Kultura „nove normalnosti“. Lokalne i globalne perspektive. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 69 (3): 519–687.
- Trifunović, Vesna & Ivan Đorđević. 2021b. Kultura „nove normalnosti“ – značenje i upotreba pojma. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 69 (3): 519–530.

- Virilio, Paul. 2002. *Desert Screen: War at the Speed of Light*. London: Athlone Press.
- Wilk, Richard. 2002. "Television, time, and the national imaginary in Belize." In *Media worlds: Anthropology on new terrain*, Ginsburg, Faye D., Lila Abu-Lughod, & Brian Larkin, eds., 171–86. Oakland: University of California Press
- Woodward, Sophie. 2020. *Material Methods: Researching and Thinking with Things*. London: SAGE Publications Ltd.
- Žikić, Bojan, ur. 2021. *Kovid 19 u Srbiji 20*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.

Примљено / Received: 23. 05. 2024.

Прихваћено / Accepted: 12. 09. 2024.